QUYI AMUDARYO MINTAQASI FITOTOPONIM VA ZOOTOPONIMLARINING LANDSHAFT-INDIKATSION AHAMIYATI

Qurbaniyozov Temur Maxmudovich

Annotatsiya

Tezisda Quyi Amudaryo mintaqasida o‘simlik va hayvon nomlari asosida yasalgan joy nomlari – fitotoponimlar va zootoponimlar – landshaft indikatorlari sifatida tahlil qilingan. To‘qay, qamishzor, cho‘l va sho‘rxok o‘simliklari hamda yovvoyi va uy hayvonlari nomlari bilan bog‘liq toponimlarning landshaft rayonlari bo‘yicha tarqalishi, ularning tuproq sho‘rlanishi, grunt suvlari sathi va biologik xilma-xillikning tarixiy holatini tiklashdagi ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

Abstract. The thesis analyses phytotoponyms and zootoponyms of the Lower Amudarya region – place names derived from plant and animal names – as landscape indicators. Their distribution across landscape units is described, and their value for reconstructing the past state of soil salinity, groundwater level and biodiversity is shown.

Kalit so‘zlar

Fitotoponim, zootoponim, landshaft indikatori, to‘qay, qamishzor, saksovulzor, sho‘rlanish, Orolbo‘yi, Quyi Amudaryo.

Keywords: phytotoponym, zootoponym, landscape indicator, tugai forest, reed bed, saxaul, salinization, Aral Sea region.

Kirish

O‘simlik va hayvonot dunyosi landshaftning eng sezgir komponentlari bo‘lib, ular namlik, tuproq va iqlim sharoitlarining o‘zgarishiga tez javob beradi. Xalq azaldan joyni uning eng ko‘zga tashlanadigan o‘simligi yoki ko‘p uchraydigan hayvoni nomi

bilan atagan. Shu sababli fitotoponimlar va zootoponimlar o‘tmishdagi o‘simlik qoplami va faunaning tarqalishi haqida ma’lumot beruvchi o‘ziga xos «yozma indikator» hisoblanadi.

Quyi Amudaryo mintaqasida so‘nggi yarim asrda landshaftlar jadal o‘zgardi: Amudaryo oqimining kamayishi va Orol dengizining qurishi natijasida to‘qay o‘rmonlari va qamishzorlar maydoni keskin qisqardi, tuproqlarning sho‘rlanishi kuchaydi, cho‘llashish jarayoni tezlashdi [5; 6]. Bunday sharoitda joy nomlarida saqlanib qolgan o‘simlik va hayvon nomlari landshaftning avvalgi holatini tiklashda qo‘shimcha manba bo‘la oladi. Tadqiqotning maqsadi – mintaqa fito- va zootoponimlarining landshaft-indikatsion ahamiyatini aniqlashdan iborat.

Material va metodlar

Tadqiqotda mintaqaning topografik xaritalari, toponimik lug‘atlar [1; 3] va tuman toponimiyasiga oid monografiyalar [2] ma’lumotlari, shuningdek, mintaqa tabiiy geografiyasi va o‘simlik qoplamiga oid adabiyotlar [5] tahlil qilindi. Toponimik-semantik usul yordamida nom negizidagi o‘simlik yoki hayvon nomi ajratildi. Landshaft-indikatsion usul yordamida esa ushbu tur yashaydigan ekologik sharoit – namlik, sho‘rlanish va substrat turi – aniqlandi. Kartografik usul orqali nomlarning landshaft rayonlari bo‘yicha joylashuvi solishtirildi.

Natijalar va muhokama (Results and discussion)

Tahlil natijasida mintaqa fitotoponimlari o‘simlik turlarining ekologik talablariga ko‘ra beshta indikatsion guruhga ajratildi.

Birinchi guruh – **gidrofil indikatorlar**. Bular qamish, qo‘g‘a, qiyoq kabi namsevar o‘simliklar nomidan yasalgan toponimlar bo‘lib, ular yer usti suvlari yoki grunt suvlari yuza joylashgan joylarni bildiradi. *Sariqamish* botig‘i nomi ham

Amudaryo suvlari bu botiqqa oqib kelgan davrlarda shakllangan qamishzorlar bilan bog‘liq. «Qamishli», «Qamishko‘l» modelidagi mikrotoponimlar deltaning quyi qismi va Orolning sobiq qirg‘oq chizig‘i bo‘ylab zich tarqalgan.

Ikkinchi guruh – **to‘qay indikatorlari**. Bular turang‘il, jiyda, tol va yulg‘un nomlari ishtirok etgan nomlar bo‘lib, ular Amudaryo o‘zani bo‘ylab yaqin joylashgan grunt suvlari bilan bog‘liq qayir landshaftini ko‘rsatadi. Amudaryo bo‘yidagi to‘qay ekotizimini muhofaza qilish uchun tashkil etilgan *Badayto‘qay* qo‘riqxonasi nomi bu guruhning yorqin namunasidir.

Uchinchi guruh – **galofil indikatorlar**. «Yulg‘unli», «Sho‘rali» kabi nomlar va *sho‘r* termini ishtirok etgan toponimlar sho‘rlangan tuproqlar va sho‘rxoklarni bildiradi. Ular deltaning chekka qismlarida, berk botiqlarda va Orolning qurigan tubida ko‘p uchraydi.

GLOBAL SCHOLARS
SCIENTIFIC PUBLISHING

To‘rtinchi guruh – **cho‘l indikatorlari**. Saksovul nomi ishtirok etgan nomlar Qizilqumning qumli massivlariga, shuvoq nomi ishtirok etganlari esa Ustyurt platosining gipsli-giltuproqli cho‘llariga xos.

Beshinchi guruh – **madaniy o‘simlik nomlari**. *Bog‘ot* va «Tutli», «Terakli» modelidagi nomlar qadimgi sug‘orish vohalarining agrolandshaftini ifodalaydi.

Zootoponimlar ham hududning tabiiy va xo‘jalik xususiyatlarini aks ettiradi. Ustyurtdagi *Saygachiy* qo‘riqxonasi nomi plato cho‘llari uchun xos bo‘lgan saygoq bilan bog‘liq. Delta ko‘llari atrofida baliq va suv qushlari nomlaridan yasalgan mikrotoponimlar (*baliq, o‘rdak, g‘oz*) baliqchilik xo‘jaligining tarixiy areallarini ko‘rsatadi. Cho‘l hududlarida esa *bo‘ri, ilon* kabi hayvon nomlari quduq va tepaliklar nomlarida uchraydi. Uy hayvonlari nomi bilan bog‘liq toponimlar (*Hazorasp* – «ming ot», *To‘yamo‘yin* – «tuya bo‘yni», «Qo‘yquduq» modeli) chorvachilik va karvon yo‘llarining ahamiyatini aks ettiradi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, fito- va zootoponimlar bilan ular atalgan joylarning hozirgi landshafti o‘rtasidagi nomuvofiqlik landshaft degradatsiyasining muhim belgisidir. Masalan, nomida qamish yoki ko‘l so‘zi bo‘lgan, ammo bugun sho‘rxokka aylangan joylar cho‘llashish jarayonini ko‘rsatadi. To‘qay o‘simliklari nomi bilan atalgan, lekin to‘qay butunlay yo‘qolgan qayir uchastkalari ham shunday dalil hisoblanadi. Shu bilan birga, toponimlar ba’zan majoziy ma’noga ega bo‘lishi mumkinligi sababli ularning indikatsion talqini dala tadqiqotlari va tarixiy xaritalar bilan tekshirilishi zarur.

Xulosa va tavsiyalar (Conclusion and recommendation)

Quyi Amudaryo mintaqasi fito- va zootoponimlari landshaft sharoitlarini aniq aks ettiradi. Gidrofil va to‘qay indikatorlari Amudaryo o‘zani va delta ko‘llari atrofida, galofil indikatorlar delta chekkalari va Orolning qurigan tubida, cho‘l indikatorlari esa Qizilqum va Ustyurtda to‘plangan. Zootoponimlar yovvoyi hayvonlarning tarixiy areallari hamda chorvachilik va baliqchilik xo‘jaligi hududlarini ko‘rsatadi. Nom va hozirgi landshaft o‘rtasidagi nomuvofiqlik cho‘llashish, sho‘rlanish va biologik xilma-xillik kamayishining indikatori bo‘lib xizmat qiladi.

Tavsiyalar:

1. Fito- va zootoponimlar asosida mintaqaning tarixiy o‘simlik qoplami va fauna areallari xaritasini tuzish hamda uni zamonaviy kosmik suratlar bilan solishtirish.
2. To‘qay va qamishzorlarni tiklash loyihalarida joylarni tanlashda toponimik ma’lumotlarni qo‘shimcha mezon sifatida hisobga olish.

3. Orolning qurigan tubida barpo etilayotgan saksovulzorlar va yangi muhofaza etiladigan hududlarga mahalliy o‘simlik va hayvon nomlari asosida nom berish.
4. Fito- va zootoponimlarni maktab va oliy ta’limdagi ekologik ta’lim mashg‘ulotlarida o‘lkashunoslik materiali sifatida qo‘llash.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Пахратдинов Қ., Абишов Г. Қарақалпақстан топонимлери сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2021.
2. Әбишов Г. Шымбай районы топонимлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2020.
3. Do‘simov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: Fan, 1985.
4. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва: Мысль, 1974.
5. Baratov P. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
6. Micklin P. The Aral Sea disaster // Annual Review of Earth and Planetary Sciences. – 2007. – Vol. 35. – P. 47–72.
7. Qorayev S. Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi? – Toshkent: O‘zbekiston, 1978.